

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ І СЕРЕДНІХ ВІКІВ

**УКРАЇНЦІ Й НАРОДИ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ:
КУЛЬТУРА ТА ІСТОРИЧНА
СПАДЩИНА**

*Збірник наукових праць
на пошану професора
Михайла Тиводара*

Ужгород
Всеукраїнське державне
видавництво "Карпати"
2015

УДК 94(477.87)

ББК 63.3(4УКР – 4ЗАК)6-8

У 45

Збірник презентує наукові статті, що торкаються актуальних питань у галузі історії та етнології. Видання присвячене 80-річчю від дня народження відомого українського вченого-етнолога, доктора історичних наук, почесного професора Ужгородського національного університету Михайла Петровича Тиводара.

Для науковців, учителів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами етнології та світової історичної спадщини.

Упорядник Ігор Ліхтей

*Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради ДВНЗ “УжНУ”
(протокол № 12 від 27.11.2015 р.)*

*Книга видана за сприяння департаменту інформаційної діяльності
та комунікацій з громадськістю Закарпатської обласної державної
адміністрації у рамках програми, яка передбачає підтримку
видань творів закарпатських авторів*

*“Українці й народи...” – 4491 книга
Всеукраїнського державного ордена Дружби народів
видавництва “Карпати” від часу його заснування (1945)*

ISBN 978-966-671-417-9

© Ліхтей І., упоряд., 2015

© Видавництво “Карпати”, 2015

Роман ОФІЦІНСЬКИЙ

УЖГОРОД У ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ

У статті увагу зосереджено на об'єктах історико-культурного середовища м. Ужгород, що пов'язані з Першою світовою війною. Передусім це скульптурка солдата Швейка на парапеті Київської набережної, Покровська православна церква, меморіальні піраміди на площі Едмунда Етана і вулиці Василя Стефаніка, військовий цвинтар "На Шахті", пам'ятний хрест загиблим січовим стрільцям на найдавнішому кладовищі Ужгорода – по вулиці Капушанській. Уточнено ряд важливих мікроісторичних аспектів, що мають велике пізнавальне значення.

Ключові слова: Австро-Угорщина, військовополонені, пам'ятник, цвинтар

Історію нерідко асоціюють з бумерангом чи граблями. Ми нуле повторюється у вигляді трагедії чи фарсу, коли забуваються причинно-наслідкові зв'язки. Розпал гібридної війни Володимира Путіна на українському Донбасі співпав зі сторіччям початку Першої світової, під час якої Російська імперія перетворила Закарпаття на руїну. Ось чому в Ужгороді в червні-липні 2014 року відкрилися довготривалі виставки, присвячені сумному ювілею. У Закарпатському краєзнавчому музеї словацьке консульство представило плакати, Державний архів Закарпатської області показав документи, а Наукова бібліотека Ужгородського національного університету – 88 книг відповідної тематики. У медіа побачили світ пізнавальні матеріали про столітні шрами на обличчі Ужгорода і Карпатського регіону.

У пору літніх відпусток в обласному центрі повсюдно зграйки туристів, зацікавлених давнім. Сьогодні актуальна воєнна тема. Що слід розповісти про Ужгород століття тому? Чільний погляд привертає низка об'єктів історико-культурного середовища.

Швейк

На лівобережжі Ужа, біля пішохідного мосту, під латунною скульптуркою кумедного солдата Швейка на подзьобаній броньбійними кулями поперечній трубі парапета Київської набережної є дати 1914, 1944, 2014 і напис чеською "Tak nám zabili Ferdinanda". Це початок першої фрази шедевру – сатиричного роману Ярослава Гашека "Пригоди бравого вояка Швейка у світовій війні". Наведу її повністю українською: "Та йой, забили нашого Фердинанда, – сказала служниця пану Швейкові, якого в свій час військова лікарська комісія безапеляційно визнала ідіотом, завдяки чому він покинув армію і займався тепер продажем псів, паскудних, нечистокровних потвор із родоводами, сфабрикованими його власною рукою".

Швейковий батальйон у червні 1915 року, не поспішаючи, пересувався залізницею від Чеських Будейовиць через Відень, Будапешт, Мішкольц, Шаторальяуйгей, Гуменне, Меджилабірці, Лупківський перевал, Сянок. Через помилку в штабі бригади Швейк мав шанс побачити людей та місцевість у межах сучасного Закарпаття. Шифрованими телеграмами 7-й маршовий батальйон 91-го Будейовицького піхотного полку спочатку відправляли з Лупківського перевалу на Шаторальяуйгей – Чоп – Ужгород – Малий Березний – Ужок. Потім наказали їхати через Мукачево на Стрий. Та виявилось, що штабісти помилилися шифрами батальйонів. Отож Пряшівщиною потрапив Швейк у галицьке місто Сянок.

Ярослав Гашек у романі задокументував збитки русинів-українців Меджилабірської долини, де йшли жорстокі бої, згоріли села Брестов, Радвань-над-Лаборцем. Наведу фрагмент:

“Схили й підніжжя Карпат були пориті окопами, що тяглися з улоговини до улоговини, вздовж залізничної колії з новими шпалами. Обабіч дороги виднілися великі вирви від снарядів. Місцями через потоки, що вливалися в Лаборець (залізниця йшла вздовж його верхньої течії), було видно нові мости й обгорілі каркаси старих.

Уся Меджилабірська долина була розорана й розкопана, немовби тут працювали армії гігантських кротів. Шосе за річкою було розрите й розбите, а поля біля нього столочені лавиною військ, що прокотилася тут. Повені й дощі залишили по краях вирв пошматоване лахміття австрійських мундирів.

За Новою Чабиною на старій обгорілій сосні між сплеченим гіллям висів чобіт якогось австрійського піхотинця з кавалком литки.

Як наслідок шаленого артилерійського вогню навколо стояли оголені ліси без глиці, без листя, дерева без верховіть; хутори були зруйновані. Поїзд їхав поволі, по свіжих насипах, так що увесь батальйон міг докладно ознайомитися з принадами війни і, дивлячись на військові кладовища з хрестами, що біліли на полонинках і спустошених схилах гір, поступово, але успішно підготуватися до бойової слави, яка увінчується заболоченим австрійським кашкетом, що теліпається на білому хресті.

Німці з-під Кашперських гір, які сиділи в задніх вагонах і ще при в'їзді на станцію Міловіци ревіли своє “Wann ich kumt, wann ich wieda kumt...”, від Гуменного принишкли, бо зрозуміли, що багато з тих, чий шапки висять на могилах, теж співали про те, як буде гарно, коли вони знову повернуться й назавжди залишаться вдома зі своєю коханою...

В Меджилабірцях потяг зупинився за розбитим спаленим вокзалом, із закурених стін якого стирчали покручені залізні балки.

Новий довгий дерев'яний барак замість спаленого вокзалу, поставлений нашвидкуруч, поспіль був обліплений плакатами

всіма мовами: “Підписуйтеся на австрійську воєнну позику” [6, с.560 – 561].

Далі змальовано звичний для війни епізод. Офіцер-господарник, підофіцер-рахівник, ротні кухарі в супроводі чотирьох солдатів у селі Меджилабірці за грошову компенсацію реквізували три свині в “ридаючій родині русина”. Селянам не підходила низька ціна 2 крон 28 гелерів за кілограм живої ваги. Глава сім'ї безуспішно просив удвічі більше. Врешт у розпачі він “загорлав українським діалектом угорських русинів”, аби військові подавилися забраними за півціни свиньми.

Краї пережив російське вторгнення і пограбування, тому ціни на харчі різко зросли, нерідко – втричі. До липня 1915 року в Австро-Угорщині товари першої необхідності подорожчали на 60 %. В Ужанському комітаті поголів'я овець скоротилося на дві третини, рогатої худоби – на третину, свиней та коней – на чверть [15, с.135 – 136].

Згаданий напис під ужгородським Швейком з'явився 28 червня 2014 року. Століття тому в Сараєві сербський студент Гаврило Принцип убив ерцгерцога Франца Фердинанда, спадкоємця австро-угорського престолу, та його дружину Софію. Атенатат призвів до війни за переділ світу, до якої в Європі ретельно готувалися два військово-політичних блоки – Антанта (Великобританія, Росія, Франція) і Троїстий Союз (Австро-Угорщина, Італія, Німеччина).

Покровська церква

Теж на лівому березі, уверх течії Ужа багрянє Покровська православна церква (вулиця Михайла Коцюбинського, 1). Її звели протягом 1930 року противники більшовицької Росії в пам'ять про загиблих у Першій світовій. Біля храму насипали могилу над останками невідомого російського солдата, що загинув 1915 року в бою за гору Черемха на Великоберезнянщині.

тися з 2,5 тис. військовополонених, які розміщувалися в передмісті Радванка і перебували під впливом більшовизму.

В іншому варіанті сказано, що у травні 1918 році піджупан просив командування гарнізону негайно вивести з Радванки 2,5 тис. австро-угорських солдат, які повернулися з російського полону з революційними настроями. Саме цей текст увійшов у друковані видання українською та російською мовами – колективне “Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область” (1969, 1982) та “Місто над Ужем” (1973, 1984) авторства Івана Гранчака і Василя Палька [10, с.85; 11, с.99; 7, с.96; 8, с.64]. Шкода, що без подробиць.

Насправді 24 травня 1918 року піджупан Мінаї вимагав від начальника Ужгородського гарнізону терміново виконати рішення адміністративної комісії жупи про переведення в казарму 2,5 тис. солдатів, які повернулися з російського полону [21, с.52]. Доти вони квартирували на Радванці в окремих будинках, хлівах, сараях, коморах і стали пострахом для селян, нищили їхнє майно і врожай. Піджупан пропонував частину місцевої казарми звільнити від хворих резервного госпіталю № 1, розмістивши їх у загальній лікарні, а вільні павільйони використати для призначенням.

Обеліски

Прямо й опосередковано про Першу світову в Ужгороді нагадують декілька пам'яток. У дворі Закарпатського краєзнавчого музею стоїть чавунна фігура Геракла, що бореться з гідрою. Ця найстаріша з міських скульптур відлита на заводі в селі Тур'ї-Ремети. Первісно вона прикрашала в селі Ужок фонтан санаторію, зруйнованого у 1914 – 1915 роках.

Донедавна на вулиці Туряниці, 5, неподалік колишніх казарм, а точніше біля місця, де знаходилася військова конюшня, стояв пам'ятник жертвам Першої світової. Його обліковано у 1991 року як пам'ятку місцевого значення, що й відзначено у статті “Українські пам'ятки Першої світової війни” електронної

енциклопедії “Вікіпедія” [17]. На жаль, нині тут будівельний майданчик. Де постамент з меморіальною дошкою невідомо.

До іншого меморіалу доля поставилася прихильніше. На камерній площі в двоповерховому мікрорайоні з ініціативи чехословацької влади звели піраміду з вапняку семиметрової висоти. Нині – це площа Едмунда Егана, у радянські часи – площа Карла Маркса. Обеліск планували відкрити 11 листопада 1938 року – до 20-ї річниці закінчення Першої світової [16]. Не встигли. Згідно з Віденським арбітражем, 10 листопада частина краю з містами Ужгород, Мукачево, Берегово відійшла Угорщині. Чехословацька адміністрація перебралася в Хуст. Трьома десятиліттями пізніше, на догоду радянським можновладцям угорі пам'ятника прикріпили барельєф Карла Маркса, виконаний з міді скульптором Іваном Гарапком. Від січня 1970 року це місцева пам'ятка. Обеліск зберіг первісний вигляд у стилі конструктивізму, без зайвих оздоб.

Значно меншу за розмірами піраміду встановлено на вулиці Стефаника (мікрорайон Радванка), нижче теперішньої православної церкви Різдва Івана Хрестителя, що на стрімкому пагорбі. На меморіальній дошці під стилізованим хрестом на щиті та латиномовним гаслом “Memento” (Пам'ятай!) вказані угорською прізвища 12-х жителів Радванки у званні від рядового (гонведа) до лейтенанта (годнодя), котрі полягли у 1914 – 1918 роках. По п'ять із них воювали у 11-му і 66-му полках, по одному – в 15-му і 85-му.

Зауважу, що тоді закарпатців мобілізували в основному в п'ять піхотних полків загальної армії (65-й, 66-й, 85-й) та територіальної оборони (11-й, 12-й) [9]. 66-й полк називався в честь ерцгерцога Петера Фердинанда (1874 – 1948), котрий у Першу світову показав себе компетентним воєначальником. Штаб, 3-й, 4-й батальйони знаходилися в Ужгороді, 1-й – у Кошице, 2-й – у Горадже (Боснія та Герцеговина). По вулиці Гуменній (нині Другетів) від 1902 року стояли казарми 11-го полку.

Цвинтар “На Шахті”

Померлих воїнів нашвидкуруч хоронили поблизу місць бойових дій, поранених чи хворих направляли на лікування. У тилу найбільше солдатів поховано в Ужгороді – 4597, з яких 1003 – на гарнізонному кладовищі, 3535 – на кладовищі поряд із залізничною станцією і 59 – на єврейському кладовищі [2].

Отже, в Ужгороді декілька цвинтарів Першої світової. Один із них знаходиться під приватними будинками навпроти приміської каси залізничного вокзалу. Достеменно невідома його площа, але знаємо число захоронень – 3535. Тут спочили загиблі в бою та померлі від ран. Із протиепідемічних міркувань їхні тіла нерідко присипали вапном [18]. Імовірно, це кладовище резервного госпіталю № 2. Воно зображене на тематичній листівці 1916 року, надрукованій у Будапешті [4, с.125].

Поранених лікували й у згаданому госпіталі № 1, що діяв у казармі на вулиці Другетів. Покійників везли на кладовище неподалік сучасного кардіологічного центру по вулиці Тимірязєва. Починаючи з вересня 1914 року, знайшли тут спочинок представники багатьох народів: українці, австрійці, чехи, словаки, угорці, німці, серби, хорвати, поляки, румуни, італійці, росіяни. Могили копали щільно, відстань між деякими рядами менша півметра.

Згідно з кадастровою справою 1922 року, на цвинтарі поховано 1003 воїнів Першої світової. Ще 72 поховання датовані після 1919 року. Насамперед – чеські легіонери і ветерани, що померли після війни. Збереглися фотографії кладовища до 1938 року, а також дані про похованих: походження, віросповідання, прізвище капелана, який відспівував [5].

Хрест на Капушанській

Завершу розповідь згадкою про дерев’яний пам’ятний хрест загиблим січовим стрільцям, на найдавнішому кладовищі Ужгорода – по вулиці Капушанській. Встановили його у 1990-х, обновили у жовтні 2013-го.

Як добровольче національне формування в складі австро-угорської армії, легіон Українських січових стрільців воював на Ужоцькому і Верецькому перевалах. У сусідніх селах Горонда і Страбичово нині Мукачівського району восени 1914 – взимку 1915 років дві тисячі легіонерів завершували курс бойової підготовки. Звідти вирушали на фронт – у Карпати. У шпиталях Ужгорода січові стрільці заліковували рани.

З напису на хресті випливає, що під ним спочивають стрільці. Проте мовчать про такі поховання на цьому кладовищі глибші знавці проблематики [22, с.299]. Ідеться скоріше про символічну могилу.

Як бачимо, в Ужгороді є ряд історико-меморіальних об’єктів, які пов’язані з Першою світовою війною та мають велике пізнавальне значення для широких верств населення.

Література

1. Державний архів Закарпатської області, м. Ужгород. – Фонд Р-2035. Обласна редакційна колегія “Історії міст і сіл УРСР”. – Оп. 1. – Спр. 155. – 148 арк.
2. Бураль М., Годованець М. На Великоберезнянщині пройшла експедиція по місцях військових поховань / М. Бураль, М. Годованець // Карпатська зірка; zakarpattia.net.ua. – 2011. – 11 лютого.
3. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини [текст] / І. Ванат. – Кн. 1. – Братислава – Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1990. – 408 с.
4. Волошин О. Ужгород у старовинній листівці [текст] / О. Волошин. – Ужгород: Два кольори, 2003. – 142 с.
5. В Ужгороді розпочинається масштабний українсько-чеський проєкт по відновленню військового кладовища // uzhgorod.net.ua. – 2012. – 3 квітня.
6. Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка [текст] / Я. Гашек. – Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2009. – 736 с.

7. Гранчак І., Пальок В. Місто над Ужем [текст] / І. Гранчак, А. Пальок. – Ужгород: Карпати, 1973. – 287 с.
8. Гранчак І., Палёк В. Город над Ужем [текст] / І. Гранчак, В. Палёк. – Ужгород: Карпати, 1984. – 207 с.
9. Знаки військових частин, що базувалися на Закарпатті до Першої світової війни // Фалеристика Закарпаття (znachkyzakarpatya.blogspot.com). – 2012. – 18 січня.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. – Київ: УРЕ, 1969. – 786 с.
11. История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. – Киев: УСЭ, 1982. – 611 с.
12. Історія Ужгорода / Кер. автор. кол. Г. Павленко. – Ужгород: Карпати – Патент, 1993. – 221 с.
13. Кушнір Б, Угляр А. Ужгород. Очерк-путеводитель [текст] / Б. Кушнір, А. Угляр. – Ужгород: Карпати, 1990. – 253 с.
14. Лавер О. Статистика втрат населення у війнах і конфліктах 1900–1924 рр. / О. Лавер // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Київ, 2005. – Вип. 14. – С. 3 – 24.
15. Мазурок О. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть (1848 – 1918 рр.): У 2-х т. [текст] / О. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2012. – Т. 1. – 685 с.
16. Падык В. Коли в Ужгороді відновлять пам'ятник-невидимку жертвам Першої світової війни? / В. Падык // goloskarpat.info. – 2014. – 8 липня.
17. Українські пам'ятки Першої світової війни // uk.wikipedia.org/wiki.
18. Сорочук О. Ужгородці досі ходять по кістках поховань Першої світової / О. Сорочук // uzhgorod.in. – 2014. – 30 липня.
19. Сорочук О. Що вказує в Ужгороді на Першу світову через сторіччя... / О. Сорочук // uzhgorod.in. – 2014. – 2 серпня.
20. Тутушка А. Вплив російських військових наступів 1914 року у Карпатах на політику щодо національностей в північно-східних комітатах Угорського Королівства / А. Тутушка // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – 2013. – Вип. 30. – С. 84 – 90.

21. Шляхом Жовтня: Збірник документів. – Т. 1 (1917 – 1923). – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1957. – 555 с.
22. Штефан А. За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України / А. Штефан. – Торонто: Карпатський дослідний центр, 1973. – 352 с.

Summary

UZHGOROD IN WORLD WAR I

Roman OFITSYNSKY

The attention is concentrated in the article on the objects of historical and cultural environment of Uzhhorod which are connected with World War I. First of all, these are a mini-sculpture of a soldier Švejk on the parapet of the Kyivska Embankment, an Orthodox church of the Intercession, memorial pyramids on the Edmund Egan Square and Vasyl Stefanyk Street, a military cemetery in "The Mine" district, a memorial cross to the dead Sich Rifleman in an ancient cemetery of Uzhhorod on the Kapushanska Street. The author clarified some important microhistorical aspects which have a great cognitive significance.

Key words: Austria-Hungary, war prisoner, memorial, cemetery.